

şer'î delillerden istinbat edilen hükümler

kavramsal çerçeve

kısımları

teklîfi hükümler

vad'î hükümler

Talebin bağlayıcı olup olmaması açısından

talebin genel olup olmaması açısından

sebeup

rükün

şart

mani

sıhhat

fesad

butlan

icap

nedb

ibaha

kerahet

tahrim

azimet

ruhsat

Sözükte "iyileştirmek amacıyla menetmek, düzeltmek; karar vermek" mânâlarında masdar ve "ilim, derin anlayış; siyasî hâkimiyet, karar ve yargı" anlamlarında isim olarak yer alan hüküm (hüküm, çoğulu ahkâm) İslâmî ilimlerin teşekkül etmesinden sonra mantık, kelâm ve fıkıhta değişik şekillerde tanımlanmıştır. Fıkıhta sadece mükelleflerin fiilleriyle ilgili ilâhî hitaplara hüküm denilir (hüküm kelimesi ayrıca hükümdar buyrukları için de kullanılmıştır, Fıkıh usulünde şer'î hüküm genelde "şârin mükelleflerin fiillerine ilişkin hitabı" olarak tanımlanır. Bu sebeple de usul literatüründe şer'î hüküm konusu, hüküm koyma yetkisinin sahibi (hâkim), hükme konu olan fiiller (el-mahkûm fih) ve hükümün muhatabı mükellef (el-mahkûm aleyh) kavramlarıyla birlikte ele alınır. Ancak fukahâ ekolüne mensup usulcülerle kelâmî metoduyla eser kaleme alan usulcülerin hüküm tanımları kısmî bir farklılık taşır. Hanefî mezhebine mensup (fukahâ) usulcülere göre hüküm "şârin kulların fiillerine ilişkin hitabı ile sabit olan şey" veya "şârin kulların fiillerine ilişkin hitabının eseri", Şâfi mezhebine mensup (mütetekillimîn) usulcülere göre ise "şârin kulların fiillerine ilişkin olan hitabı" şeklinde tanımlanır. Hatta orta dönemden sonra usul literatüründe şer'î hüküm "şârin iktizâ, tahyîr ve vaz' bakımından mükelleflerin fiiliyle ilgili hitabı" şeklinde tanımlanarak kavrama daha teknik bir çerçeve çizilmiştir.

şer'î hükümler: vacip

tanım ve hükümü

kısımları

eda vakti açısından

miktarının belli olup olmaması açısından

mükellef açısından

fiilin belirli olup olmaması

mutlak

mukayyed

muhadded

gayr-i muhadded

aynî

kifâî

muayyen

muhayyer

Kefâretler ve belli bir zaman belirlemeden yapılan nezirlir

Şâriin edâsı için belli bir vakit tayin ettiği mukayyed vâcibi mükellef belirlenmiş vakti içinde tam olarak yerine getirirse edâ, vakti içinde eksik biçimde yerine getirip yine vakti içinde tam olarak tekrar ifa ederse iade, vakti geçtikten sonra yerine getirirse kazâ diye anılır. Mukayyed vâcipler, vâcibin edâsı bakımından tayin edilen vakit hem ona hem de o cinsten başka bir ibadete imkân verecek genişlikteyse geniş zamanlı (**müvessa'**), değilse dar zamanlı (**mudayyak**), bu açıdan bir yönüyle birincisine, diğer yönüyle ikincisine benziyorsa her ikisiyle benzeşen (**zü'ş-şebeheyn**) vâcip olarak adlandırılır. Beş vakit namaz birincinin, ramazan orucu ikincinin ve hac üçüncünün örnekleridir. Hac ibadeti, bunun için belirlenmiş zaman diliminde sadece bir hac yapılabilmesi açısından mudayyak vâcibe, hac ibadetiyle ilgili davranışların (menâsik) hac aylarının tamamını kapsamaması yönüyle müvessa' vâcibe benzemektedir.

Farz namazlar, zekât ve satın alınan mala ödenecek bedel muhadded, Allah yolunda infak, açları doyurma gibi görevler gayr-i muhadded'in örneklerindedir.

Mükelleflerin her biri tarafından yerine getirilmesi gereken vâcipler birinci, yerine getirilmesinden topluluğun sorumlu tutulduğu vâcipler ikinci kısma girer. Cenaze namazı, yargı ve fetva görevi, belirli durumlarda şahitlik yapma kifâî vâcibe örnektir. vatan savunmasına katılma, vefat eden din kardeşine karşı son görevleri yerine getirme, toplumun ihtiyaç duyduğu sanat ve ilimleri öğrenip öğretme, gerekli üretimleri gerçekleştirme gibi kifâî vâcipler hiç kimse tarafından yerine getirilmezse bütün toplum sorumlu olmakta, yeteri kadar yerine getirilirse toplum sorumluluktan kurtulmaktadır.

Yapılacak iş seçenezsiz olarak belirlenmişse vâcip birinci kısma, seçenekli olarak belirlenmişse ikinci kısma girer. Meselâ yemin kefâretinde on fakiri doyurma veya on fakiri giydirme yahut bir köle âzat etme şeklinde üç seçenek belirlenmiş ve mükellefin bunlardan birini yerine getirmesi istenmiştir.

Fıkıh usulünde dinen yapılmasının istenip istenmemesi açısından taksime tâbi tutulan mükellefe ait fiiller içinde yapılması kesin ve bağlayıcı tarzda istenenlere farz veya vâcip denilmiştir. Bir fiilin yapılmasının kesin ve bağlayıcı tarzda istendiğini gösteren delil kati ise Hanefîler bunu farz, zannî ise vâcip terimiyle ifade ederler. Meselâ kesin delillerle sabit olan ramazan orucu, abdestte yüzün yıkanması, namazda rükûa gitme gibi yükümlülükler farz olarak; vitir namazı, fitir sadakası, namazda özellikle Fâtiha'nın okunması gibi yükümlülükler vâcip olarak nitelendirilir. Fakiherin çoğunluğuna göre ise şâriin talebini ortaya koyan delillerin kati ve zannî kısımlarına ayrılması bu talebin sonucunu iki ayrı terimle ifade etmeyi gerektirmez, buna göre farz ile vâcip eş anlamlı kavramlardır. Hanefî fıkıh usulü eserlerinde farz ve vâcibin sonuçları şöyle özetlenir: Bu fiilleri Allah'ın buyruğuna uyma iradesiyle yerine getirenler dinen övgüye lâyık kabul edilir ve sevaba hak kazanırlar. Farzı inkâr eden dinden çıkmış olur, geçerli mazereti olmaksızın terkeden ise fâsık durumuna düşer. Vâcibi inkâr eden dinden çıkmaz, haber-i vâhidi hafife aldığı için terkeden fâsık kabul edilir; yorumdaki ictihad farklılığı sebebiyle yerine getirmeyen ise fâsık sayılmaz. Her iki fiili mazereti olmaksızın terkeden dinen kınanmaya ve uhrevî cezaya müstehak olur.

Sözlükte "düşen; meydana geldiği kesinlikle bilinen; sabit; bağlayıcı, gerekli" anlamlarındaki vâcib terim olarak "şâriin mükelleften yapılmasını kesin ve bağlayıcı biçimde istediği fiil" demektir. Fakiherin çoğunluğu bu terimi farz ile aynı mânada kullanırken Hanefîler, bir fiilin yapılmasının kesin ve bağlayıcı tarzda istendiğini gösteren delil kati ise bunu farz, zannî ise vâciple ifade ederler. Vâcibin sözlük anlamıyla terim anlamı arasındaki baği göstermek için usul âlimleri, vücûbun özellikle "düşme ve gerekli olma" mânalarından hareketle değişik açıklamalar yapmışlardır. Fıkıh usulü terminolojisinde hüküm "mükellefin fiillerine ilişkin ilâhî hitap veya bu hitabın sonucu" şeklinde tanımlandığından şâriin bir fiilin yapılmasını kesin ve bağlayıcı biçimde istemesi "icâb", bu talebin sonucu "vücûb", icaba konu olan ve vücûb ile nitelenen fiil vâcip diye anlandırılır

Şer'î hükümler: mendub

kavramsal çerçeve

Sözlükte “önemli bir şeye davet ve teşvik etmek, ölüye ağıt yakarken onun iyiliklerini sıralamak” gibi mânalara gelen nedb kökünden türemiş bir ism-i mef'ûl olan mendûb kelimesi “istenen, arzulanan, kendisine çağrılan şey” demektir. Fıkıh usulü terimi olarak mendub şer'an yapılması kesin ve bağlayıcı olmaksızın istenen ve terkedilmesi dinî açıdan kınanmayan işleri ifade eder. Dinen yapılması istenmekle beraber terkedilmesine ceza ve kınama sonucu bağlanmayan durumlarda şâriin hitabı (şer'î talep) “nedb”, talebe konu olan fiil “el-mendûb ileyh” veya kısaca mendup diye adlandırılır. Fıkıh usulündeki tanımına göre mendup çerçevesine giren durumların fıkıh literatüründe bazan eş anlamlı olarak, bazan derece farkı belirtecek şekilde değişik terimlerle ifade edildiği ve bunların sözlük anlamları ile ilişkilendirilip açıklandığı görülür.

Buna göre dinen yapılması tercihe şayan bulunma noktasında birleşen fiillere Allah'a yaklaştıran bir davranış olması açısından “kurbet”, sürekli yapılması ve tutulan bir yol olması veya Hz. Peygamber'e nisbet edilmesi bakımından “sünnet”, Allah'ın sevdiği bir fiil olması açısından “müstehap”, farzlara ve vâciple ilâve olması yönünden “nefl” (nâfile) ve “fazilet”, üzerine farz olmadığı halde mükellefin kendi isteğiyle yapması açısından “tatavvu”, sevap vaad edilerek mükellefin özendirilmesi sebebiyle “muraggabün fih” (ragîbe), dinen güzel bulunup teşvik edilmesi yahut sevap ve fazileti açıkça belirtilmiş olması bakımından “nedb” (mendup), başkasına ulaşması ve ona faydalı olması açısından “ihسان” adı verilmiştir.

Hanefî fıkıh usulü literatüründe, dinen mükelleften yapılması istenen fiiller talebin kuvveti yanında delilin kat'î veya zannî oluşu da dikkate alınarak farz, vâcip, sünnet ve nâfile şeklinde dört kısma ayrılmıştır. Buna göre yapılması delâlet ve sübût yönünden kat'î delillerle kesin ve bağlayıcı tarzda istenen fiiller farz, zannî delillerle kesin ve bağlayıcı tarzda istenenler vâcip, kesin ve bağlayıcı olmaksızın istenen ve yapanın sevabı hak etmekle birlikte yapmayanın cezalandırılmayacağı, fakat kınanacağı fiiller sünnet, yapanın sevabı hak edeceği, yapmayanın ise cezalandırılmayacağı ve kınanmayacağı fiiller nefl, nâfile, mendup, müstehap, tatavvu, edep (âdâb) olarak adlandırılmıştır

kısımları

I. sünnet-i müekkede/sünnet-i hüdâ

mazmaza-istinşak-sabah namazının sünneti

II. sünnet-i gayr-i müekkede/nâfile/müstehab

ikinci ve yasinin ilk sünnetleri/pazartesi ve perşembe günleri oruç tutma-tasadduk etmek

III. sünnet-i zevâid/sünnet-i âdet

hz. peygamberin dine dayalı olmayan beşerî davranışları: yemek-içmek-giyinmek-yürümek

bir fiilin mendup olduğuna delalet eden durumlar

Bir fiilin mendup olduğu ya naslardaki açık ifadelerden yahut karînelerden anlaşılır.

1. Bir fiilin işlenmesinin şâri' tarafından tasvip ve teşvik edildiğini, fakat bağlayıcı olmadığını gösteren bir ifadenin kullanılması.

Meselâ Hz. Peygamber, İslâm'ın mahiyeti hakkında çeşitli sorular soran bir bedevîye İslâm'ın beş vakit farz namazı kılmak, ramazan orucunu tutmak ve farz olan zekâtı vermek olduğunu söylemiş; bedevî bu ibadetlerin her birinden sonra, “Başka bir yükümlülüğüm var mı?” diye sorunca Resûl-i Ekrem, “Hayır! Ancak tatavvu olarak yapman müstesna” demiştir (Buhârî, “İmân”, 34). Bu hadiste işlenmesi bağlayıcı bir tarzda istenen fiillerin farz olan miktardan fazla işlenmesi olumlu karşılanmış, fakat tatavvu şeklinde nitelenerek zorunlu sayılmadığı açıkça belirtilmiştir.

2. Emir sîgası kullanılmakla beraber bunun bağlayıcı olmadığını gösteren bir karînenin bulunması.

Fıkıh usulü eserlerinde emir sîgasının mutlak kullanımı halinde mendupluk ifade edeceği görüşünü ileri süren bazı usulcülerin bulunduğu kaydedilmekle beraber usulcüler arasında genel kabul gören anlayışa göre emir sîgası vüçûb ifade eder ve mendupluğa yorumlanabilmesi karîneye bağlıdır. Bu karîne herhangi bir nas olabileceği gibi genel fıkıh kaidelerinden biri veya fiilin terkine ceza bağlanmaması şeklinde bir belirti de olabilir. Bu duruma, “Ey iman edenler! Belirli bir süreye kadar birbirinizle bir borç ilişkisi kurduğunuz zaman onu yazın” meâlindeki âyette (el-Bakara 2/282) geçen “yazın” emri örnek gösterilebilir. Çünkü daha sonra gelen âyetteki, “Eğer birbirinize güvenerseniz kendisine güvenilen taraf emanetini tastamam yerine getirsin” ifadesi (el-Bakara 2/283) bu emrin bağlayıcı olmadığını gösteren bir karînedir.

şer'î hükümler: mubah

tanım ve hükmü

benzer kavramlarla ilişkisi

mubahlığa delalet eden ifade ve üslûplar

Sözlükte “açık olmak; açığa çıkarmak” anlamlarındaki bevâh kökünden türetilmiş ibâhanın ism-i mef'ûlü olan mubâh (mübâh) “serbest bırakılmış, müsaade edilmiş, yasaklığı kaldırılmış” demektir (Lisânü'l-ØArab, “bvñ” md.). Fıkıh usulü terimi olarak “şâriin mükellefi yapıp yapmamakta serbest bıraktığı fiil” mânasına gelir. Fıkıh usulü âlimlerince beş esas terim üzerine kurulan yükümlülük teorisinde dinen yapılması istenen fiiller talebin kesin ve bağlayıcı olup olmamasına göre vâcip (farz) ve mendup, yapılmaması istenenler aynı ölçüte göre haram ve mekruh, yapıp yapılmaması serbest bırakılanlar ise mubah olarak nitelenmiştir. Fıkıh literatüründe yer alan ibâhaya ilgili tartışmalardan mubahlık hükmünün temellendirilmesi konusunda derin görüş ayrılıklarının bulunduğu izlenimiedinilirse de dikkatle incelendiğinde ihtilâfın odak noktasını, dinî bildirim öncesinde yükümlülük ve buna bağlı sorumluluğun bulunup bulunmadığı meselesinin oluşturduğu görülür. Usul eserlerinde konuya ilişkin çok farklı görüşlere rastlanmasında, daha çok hüsün ve kubuh meselesi etrafında cereyan eden bu tartışmalarda tarafların bazı kavram ve ifadelerle ne kastettiklerinin ve zaman zaman asıl ihtilâf noktasının açık olmamasının da etkili olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu konudaki görüşleri ana hatlarıyla şöyle özetlemek mümkündür: Çoğunluğa göre din gelmeden önce eşyada asıl olan mubahlıktır ve buna “ibâha-i asliyye” denir. Bazıları bu durumda yasaklığın asıl olduğunu savunurken bazıları görüş açıklanamayacağı kanaatine varmıştır. Dinin gelmesinden sonraki dönem açısından ise, “Eşyada asıl olan ibâhadır” ilkesi hemen bütün fakihlerce benimsenmiştir. Şâriin hitabı ile sabit olan ve “ibâha-i şer'iyeye” diye anılan bu ibâha, aksine delil bulunmadıkça mükellefin bir şeyden yararlanıp yararlanmama veya bir fiili işleyip işlememe hususunda serbest bırakıldığını ifade eder. Naslarla sarâhaten veya delâleten yasaklığı bildirilmeyen şeylerin şer'an mubah olduğuna dair aklî delil yanında birçok naklî delil vardır.

câiz, “geçip gitmek, mümkün, geçerli ve serbest olmak” gibi anlamlara gelen cevâz kökünden türemiş bir isim olup islâm hukukunda bir söz ve davranışın dinî veya hukukî esaslara uygunluğunu, yapılmasının serbest ve geçerli olduğunu belirtmek için kullanılmıştır. fıkıh usulünde câizin, dinin beş temel teklifi hükmünden biri olan mubah ile yakın ilgisi vardır.

aralarında gazzâlî'nin de bulunduğu bir grup usulcüye göre câiz mubah ile eş anlamlı olup kişinin yapma veya yapmama hususunda dinen serbest bırakıldığı fiilleri ifade eder. bu anlamda câiz, yapılması zorunlu olan vâcip ile yapılması tavsiye edilen menduptan farklıdır. câizle mubah arasında da bu duruma benzer bir ilişki görülür. şöyle ki, gazzâlî tarafından benimsenen bir görüşe göre cevazla ibâha eş anlamlıdır; çünkü cevaz da ibâha gibi mükellefin yapma ve yapmama arasında serbest bırakılması ve şer'an fiille terkin eşit sayılması anlamına gelir. fıkıh literatüründeki bazı kullanımlara uygun düşen diğer bir görüşe göre ise câiz helâl ile eş anlamlı olup mubahtan daha kapsamlıdır; yukarıda açıklanan haram ve tahrîmen mekruh anlayışı çerçevesinde haram dışında kalan diğer durumları, yani mubahın yanı sıra yerine göre vâcip, mendup ve mekruhu da kapsayacak şekilde kullanılabilir

özellikle fıkıh kitaplarındaki “hazır ve ibâha” bahislerinde bazan eş anlamlı gibi kullanılsalar da helâl kavramı mubaha göre daha kapsamlıdır. haramın karşıtı olduğuna göre helâl, haram dışında kalan diğer durumları yani mubahın yanı sıra yerine göre vâcip, mendup ve mekruhu da kapsayabilir. ancak bu bağlamda mekruhtan maksat hanefî terminolojisindeki tenzîhen mekruhtur. onların tahrîmen mekruh dedikleri durumlarda ise fiilin yapılmaması yönünde şâriin kesin ve bağlayıcı bir talebi söz konusudur ve zannî delile dayandığı için böyle adlandırılmaktadır.

kur'an ve sünnet'te yer alan birçok ifade, karîneye ihtiyaç duyulmaksızın izin anlamı çıkarmaya elverdiği için sarîh biçimde ibâhaya delâlet eden üslûplar arasında kabul edilir. sıkıntı, sakınca, günah, vebal bulunmadığını ve sorumlu tutmanın söz konusu olmadığını bildiren bazı ifadeler bu grupta yer alır.

sarîh şekilde olmaksızın ibâhaya delâlet eden başlıca üslûplar ise şunlardır:

1. helâllik bildiren ifadeler

2. ibâha anlamına yönelten karîne ile birlikte emir sîgası

bu gibi durumların başında yasaktan sonra gelen emir yer alır. meselâ, “ihramdan çıktığınızda avlanın” âyetinde (el-mâide 5/2) geçen emir böyledir; ihramlıyken avlanma yasak olduğundan bu emir sîgasından yeni bir emir değil izin anlamı çıkar.

3. vücûbdan sonra gelen nehiy sîgası

bu durumda çoğunluğa göre haram kılma ve bir görüşe göre mekruh kılma anlamı çıkarsa da bazı usulcüler bunun mükellefi muhayyer bırakma anlamı taşıyacağını ileri sürmüştür.

4. vücûbun neshi

vasiyet âyetinde olduğu gibi vâciplik hükmünün neshinden bazı usulcülere göre o fiilin yapıp yapılmamasının sertbest bırakıldığı, bazılarına göre ise müstehap sayıldığı anlamı çıkar.

5. nehiy ve haramlığı nefyeden ifadeler

6. açık veya üstü kapalı haram kılma ifadesinden sarîh veya zımnî olarak istisna yapılması

(meselâ bk. el-en'âm 6/119). bu gibi durumlarda kalıcı değil geçici bir ibâha hükmü söz konusu olur. öte yandan Hz. peygamber'in bazı fiilî ve takrîfî sünnetleri lafızsız olarak ibâha hükmünü gösteren deliller arasında sayılır. zira resûl-i ekrem'in sırf beşer sıfatıyla işlediği fiiller yanında mendupluğa veya başka şer'î hükme delâlet etmeyen, kur'an'a açıklık getirme bağlamı dışındaki teşrîfî fiilleri ve onayları en azından mubahlık hükmünü gösterme noktasında birleşmektedir.

sözlükte “çirkin bulmak, kötü görmek, istememek; meşakkat, sıkıntı, zorluk” gibi anlamlara gelen kerh (kürh, kerâhet, kerâhiyyet) kökünden türeyen mekrûh kelimesi “içerisinde zorluk ve sıkıntı bulunan, hoş gitmeyen, çirkin ve kötü görülen şey” demektir. usûl-i fıkıh terimi olarak mekruh genellikle “şâriin yapılmamasını kesin ve bağlayıcı olmayan bir tarzda istediği fiil” şeklinde tarif edilir. ayrıca fûrû-i fıkıh kitaplarında bazı haram, mekruh ve helâl fiillerin ele alındığı bölümlere “kitâbü'l-kerâhiyye ve'l-istihsân” adı verilir. mekruh bir fiilin işlenmesi fakihlerin çoğunluğuna göre cezayı gerektirmez, fakat kınanan (müslümana yakışmayan) bir davranış sayılır; bu tür fiilleri allah rızâsı için terkeden kimse övgüye lâyık olur ve sevabı hak eder. hanefî fakihleri ise mekruhu “tahrîmen” ve “tenzihen” kısımlarına ayırıp hükmünü de buna göre belirlemeye çalışmışlardır.

tahrîmen mekruh şâriin yapılmamasını kesin ve bağlayıcı tarzda istediği, ancak bu talebin haber-i vâhid gibi zannî bir delille sabit olduğu durumları ifade eder. bu tür mekruh harama yakın ve vâcibin simetriği kabul edildiğinden işlenmesinin vâcibin terkinde olduğu gibi cezayı gerektireceği belirtilir. tahrîmen mekruha, başkalarının devam etmekte olan akid müzakeresine katılıp yeni bir teklif yapmak, başkasının evlenme teklifi üzerine evlenme teklifinde bulunmak fiilleri örnek verilebilir. çünkü Hz. peygamber böyle davranışlardan sakınmayı kesin ve bağlayıcı tarzda istemiştir (farklı lafızlarla bk. buhârî, “nikâh”, 4; müslim, “büyû”, 8, “nikâh”, 38, 49, 52, 54, 56). ancak bu talep zannî bir delil olan haber-i vâhidle sabit olduğu için fiil haram değil tahrîmen mekruh sayılmıştır. tenzihen mekruh ise şâriin yapılmamasını kesin ve bağlayıcı olmayan bir tarzda istediği fiildir; helâle yakın sayıldığından bu fiili işlemek cezayı gerektirmezse de kınanır. allah rızâsı için onu terkeden kişi sevabı hak eder. bu tür mekruha camiye gidecek kimsenin çiğ soğan ve sarımsak gibi ağır kokan şeyler yemesi örnek verilebilir. zira resûl-i ekrem'in ilgili ikazından (buhârî, “ezân”, 160; ebû dâvûd, “et'ime”, 41) böyle bir sonuç çıkarılmıştır.

fakihlerin çoğunluğu, konuya ilişkin şer'î delilin kat'îlik ve zannîlik durumunu değil fiili terketme talebinin kesinlik ve bağlayıcılık özelliğini dikkate aldığından kesin ve bağlayıcı tarzda yasaklanan fiile haram, böyle olmaksızın yasaklanana ise mekruh adını vermiştir. dolayısıyla her olaya ilişkin delillerin değerlendirilmesi neticesinde farklı somut sonuçlara ulaşılabilmesi bir yana hanefîler'in terminolojisindeki tahrîmen mekruh cumhur tarafından haram kapsamında mütalaa edilmekte, tenzihen mekruh ise cumhurun mekruh dediğine karşılık gelmektedir. bu anlayışın bir uzantısı olarak hanefîler'e göre vâcib zannî delille sübût bulunduğundan bunun terki de tahrîmen mekruh kapsamında değerlendirilmiştir. öte yandan bu ayırım delilin kat'îliği-zannîliği ölçüsüne dayalı olduğu için haramı inkâr küfrü gerektirdiği halde tahrîmen mekruhu inkâr böyle bir itikadî sonuca yol açmaz.

Şâriin bir fiilin yapılmamasını kesin olarak yasaklamaksızın istemesi değişik şekillerde olabilir; bunların başlıcaları şunlardır:

1. Kesin yasak anlamına gelmeyecek bir bağlamda “kerâhe” lafzını kullanması. Meselâ Hz. Peygamber'in, “Allah analara saygısızlık göstermeyi, kız çocuklarını diri diri gömmeyi -ödenmesi gereken hakkı- önlemeyi ve -hak edilmeyen şeyi- istemeyi haram kılmıştır. Onun bunun dediklerini aktararak vakit geçirmeyi, çok soru sormayı ve malı boşa harcamayı da sizin için mekruh görmüştür” (farklı lafızlarla bk. Dârimî, “Rikâk”, 38; Buhârî, “Zekât”, 53, “Rikâk”, 22; Müslim, “Aşkîye”, 10, 13, 14) meâlindeki hadisinin son cümlesinde “kerâhe” kökünden türemiş bir fiil kullanılmıştır.

2. Yasaklayıcı bir sîga kullanmakla beraber bunun haramlığı değil mekruhlığı ifade ettiğini gösteren başka bir delil (karîne) bulunması Meselâ, “Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrıldığı (ezan okunduğu) zaman hemen Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın” (el-Cum'a 62/9) meâlindeki âyette geçen “alışverişi bırakın” emri aslında “alışveriş yapmayın” mânasına gelen, yani cuma namazı sırasında bu işi yasaklayan bir ifadedir. Ancak başka deliller ve bağlam, bu yasağın bizzat alım satımın kötü görülmesi sebebine değil mükellefi cuma namazının edasından alıkoyması gerekçesine bağlı olduğunu göstermektedir.

3. Bir fiilin yapılmamasını özendirici ifade kullanması

Meselâ, “Mehrin (veya nikâhın) en iyisi kolay olanıdır” (Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 31) meâlindeki hadiste mehirde kolaylaştırma yolunun özendirilmesi zit anlamıyla mehir miktarında aşırıya gitmenin mekruh olduğunu göstermektedir.

şer'î hükümler: haram

tanım ve hükümü

Haram, fıkıh terimi olarak mükelleften yapılmaması kesin ve bağlayıcı tarzda istenen fiili ifade eder. Ahlâk ve hukuk literatüründe muharrem, mahzûr, menhiyyün anh, memnû', mezcûrûn anh, ma'siyet, zemb, kabîh, seyyie gibi çeşitli kelimelerin de "yasaklanan şey" mânâsında haramla aynı veya yakın anlamlarda sıkça kullanıldığı görülür. İslâm hukukçularının çoğunluğu haramı, "kat'î veya zannî bir delil ile şer'an yapılmaması kesin olarak istenilen fiil" şeklinde tarif etmiş, Hanefîler ise delilin kat'î olmasını şart koşarak yasağın, yani kesin olarak kaçınmayı talebin kat'î bir delil ile sabit olması halinde buna "tahrîm" (haram), zannî bir delil ile sabit olması durumunda "tahrîmen kerâhet" (tahrîmen mekruh) adını vermişlerdir. Bu ayrım, bir bakıma onların terminolojisindeki farz ve vâcib kavramlarının mukabiliyi teşkil etmektedir (Bahrülülûm el-Leknevî, I, 58). Bu durumda Hanefîler'e göre haram, "şer'an kat'î bir delil ile kesin olarak nehyedilen şey" diye tarif edilebilir. Burada hüküm ispat eden delilin kat'î olması ölçü alınmakta birlikte aslında Hanefîler'le cumhur arasında konunun özünü ilgilili bir ihtilâf yoktur. İslâm hukukçularına göre kat'î delil ile sabit olan bir fiilin haramlığına kesin olarak inanılması gerekir. Böyle bir hüküm, meselâ ribâ veya zinanın haram oluşunu inkâr eden kişi Ehl-i sünnet'e göre küfre girmiş olur (Bağdâdî, s. 345). Zannî delil ile sabit olan ve Hanefîler'in terminolojisinde tahrîmen mekruh adıyla anılan haramın yasak oluşunu inkâr eden veya onu helâl gören ise kâfir değil fâsik kabul edilir. Bununla birlikte amel bakımından haram ile tahrîmen mekruh arasında Hanefîler'e göre de bir fark bulunmadığı ve tahrîmen mekruh amelî yönden âdetâ haram derecesinde görüldüğü için mükellefin herhangi bir ayrım

vanmadan her iki fiir haramdan da kaçınması gerekir

kısımları

haram li aynihî ve hükmü

haram li gayrihi ve hükmü

Haramlar, haram kılınan fiil veya nesnenin mahiyeti, delilinin kuvveti ve yasaklanan şeyin nevi itibarıyla çeşitli kısımlara ayrılmış, yasaklanan fiil veya nesnenin mahiyeti bakımından "haram li-zâtihî" ve "haram li-gayrihi" olmak üzere iki kısımda incelenmiştir.

Haram li-zâtihî, geçici bir sebebe dayanmaksızın bir şeyin bizzat kendi varlığındaki bir zarar veya çirkinlik (kubh) sebebiyle şâriin doğrudan haram kıldığı fiildir. Onun haramlığının kaynağı o şeyin bizâtihi kendisi olduğu için bazı hukukçular bu tür haramlara "haram li-aynihî" adını da verirler. Meselâ hırsızlık, zina, ölmüş hayvan eti yemek, şarap içmek böyledir.

Haram li-gayrihi, kendinden ötürü değil dıştaki bir sebep veya durumdan dolayı haram kılınan fiildir. Cuma namazı vaktinde alışveriş, başkasının mülkünde izinsiz namaz kılma, bayram günü oruç tutma gibi. Burada tahrîm, ilgili olduğu veya yol açtığı hâricî durumdan doğmaktadır

Bir fiildeki haramlık o fiilin kendinden kaynaklanıyorsa söz konusu fiil hukuken olmamış kabul edilerek kendisine hiçbir olumlu sonuç bağlanmaz ve ayrıca fiilin sahibine ulaşmak istediği menfaat de tanınmaz. Meselâ zina nesep ve mirasçılığın, hırsızlık ve gasp mülkiyetin sübûtu için sebep teşkil etmez. Çünkü bu fiiller bizzat haram olup şer'î bir hükme sebep olmaya elverişli değildir. Ancak İslâm hukukçularının, özellikle de Hanefîler'in bazı haram fiillere hukukî sonuç bağlamaları, meselâ zinanın hurmet-i musâhere doğuracağını söylemeleri, daha çok üçüncü kişilerin hukukunu koruma ve fiilî durumlara bazı sonuçlar bağlama düşüncesiyle açıklanabilir. Fiildeki haramlık kendi dışındaki bir sebepten dolayı ise bu durum, hukukçuların çoğunluğuna göre yapılan ameli bütünüyle iptal etmez ve kendisi hukukî sonuçlar bağlanacak bir sebep olarak kabul edilebilir. Meselâ ribâlî akid yapan taraflar böyle bir akdi uygulamaya koyarlarsa her biri lehine karşılıklı edimler üzerinde mülkiyet hakkı doğar. Fakat şâriin böyle bir fiilin haramlığını ifade eden yasağı bulunması sebebiyle bu mülkiyet nezih değil habis bir mülkiyet olur.

haramlığa delalet eden ifade ve üsûlûplar

a) Bizzat haram (hurmet) lafzı veya türevleri ile:

"Allah size ölüyü, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkasının adı anılarak kesilen hayvanları haram kıldı" (en-Nahl 16/115) ve, "Muhakkak ki Allah annelere saygısızlık yapmayı size haram kıldı" (Buhârî, "Rikâk", 22, "Edeb", 6; Müslim, "Aşkîye", 12, 14) ifadelerinde olduğu gibi (diğer bazı örnekler için bk. el-Bakara 2/85, 173, 275; en-Nisâ 4/23; el-Mâide 5/3; el-A'râf 7/33).

b) Câiz veya helâl olmadığı açıkça belirtilmesi suretiyle:

"Kadınlara verdiklerinizden -boşanma esnasında- bir şey almanız size helâl olmaz" (el-Bakara 2/229) âyetinde olduğu gibi (ayrıca bk. el-Bakara 2/228, 229, 230; en-Nisâ 4/19; el-Ahzâb 33/52).

c) Haram kılma anlamını iptal edici bir delil bulunmaksızın mutlak olarak gelen nehiy sigası ile;

bunlar "yapmayınız, yaklaşmayınız, öldürmeyiniz" şeklindeki nehiy kalıplardır. "Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyiniz" (el-En'âm 6/151) âyetinde olduğu gibi.

d) Herhangi bir fiilden sakınmanın kesin bir görev olduğunu ifade eden sakınma (içtinap) lafızları ile:

"Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz" (el-Mâide 5/90; diğer bazı örnekler için bk. el-Mâide 5/92; en-Nahl 16/36; el-Hac 22/30; el-Hucurât 49/12).

e) Söz konusu fiil hakkında ceza gerektiğini belirten ifadelerle:

"Namuslu kadınlara zina isnadında bulunup da -bunu ispat için- dört şahit getiremeyenlere seksener sopa vurun ve artık onların şahitliğini hiçbir zaman kabul etmeyin. Onlar tamamen günahkârdırlar" (en-Nûr 24/4; diğer bir örnek için bk. el-Mâide 5/38).

Haramla İlgili Genel Kurallar

1. Haramı belirleme hak ve yetkisi yalnız Allah'a aittir.
2. Tahrîmine dair delil bulununcaya kadar eş-yada aslanan ibâhadır.
3. İyi niyet haramı meşrû kılmaz.
4. Haramla götürülen sebepler ve yollar da haramdır.
5. Haram şüphesi bulunan şeyden kaçınmak esastır.
6. Zaruretler haramları mubah kılar.

Azîmet, "ısrarla istemek, kastetmek, kesin karar vermek" mânalarına gelen azm kökünden türetilmiş bir isimdir. Hanefîler azm kökünü, ifade ettiği tekit ve kuvvetten dolayı yemin mânası taşıyan lafalardan saymışlardır. Azîmetin karşıtı ruhsat*tır.

Şer'î hükümlere değişik yönlerden bakmaktan kaynaklanan önemsiz bazı farklılıklar bir yana, fıkıh usulü âlimleri genel olarak azîmeti "ârizî hallere bağlı olmaksızın başta konan aslî hükümlere verilen ad" şeklinde tarif ederler. Bu tarife göre azîmet farz, vâcip, haram, mekruh, sünnet, nâfile ve mubah gibi bütün teklifî hükümleri içine alır. Bu hükümler, kulların karşılaştığı sıkıntı ve zorluklar gibi ârizî hallere bağlı olmadan başlangıçta konmuş bulunan ve normal şartlarda herkesin uymakla mükellef tutulduğu aslî hükümlerdir. Buna karşılık, birtakım zaruret ve güçlükler sebebiyle, kullara azîmeti terketme imkânı veren ve yalnız söz konusu ârizî durumla sınırlı bulunan hafifletilmiş hükme de ruhsat denir. Meselâ Allah'a imanın farz oluşu bir azîmettir; fakat kalben inanması yani gerçek inancını değiştirmemesi şartıyla, ölüm tehdidi karşısında bulunan bir müslümana diliyle Allah'ı inkâr etme kolaylığının tanınmış olması bir ruhsattır. Bunun gibi oruç tutmak normal şartlarda bütün mükelleflere farz olan aslî bir hüküm olması bakımından bir azîmettir. Hasta ve yolculara, karşılaştıkları güçlük sebebiyle oruç tutmama kolaylığının tanınmış olması ise bir ruhsattır. Bu bakımdan azîmet ve ruhsat, teklifî hükümler çerçevesinde mütalaa edilmektedir.

Sözlükte "kolaylık" anlamına gelen ruhsat kelimesi, fıkıh usulü terimi olarak şer'an geçerli mazeretlere binaen normal durumlara ait aslî hükmün (azîmet) gereğine uymamayı meşrû hale getiren, kolaylaştırma esasına dayalı geçici hükmü ifade eder. Meselâ normal şartlarda şarap içmek haram iken susuzluktan ölme tehlikesinin bulunduğu durumlarda buna müsaade edilmiştir. Yine normal şartlarda ramazan orucunun vaktinde tutulması farz olmakla birlikte seferîlik halinde bunun ertelenmesine izin verilmiştir. Belirli durumlara bağlı olarak verilen bu müsaade ruhsat adını alırken normal şartlar altında aynı fiilin hükümleri azîmet diye adlandırılır.

Azîmet-ruhsat ayırımının temelindeki düşünce ve ortaya çıkardığı sonuçlar incelendiğinde gerçekte usulcülerin bu kavramlarla teklifî hükümleri mükellefi çevreleyen şartlar bakımından ele alarak belli durumlarda hükümde meydana gelen değişikliği dinî düşünce yönünden açıklığa kavuşturmaya ve bu durumlarda görevi terk veya yasağı işleme formu taşıyan fiillerin meşruiyetini yine dinden aldığını ortaya koymaya çalıştıkları görülür. Bir başka anlatımla fıkıh usulünün bu bahsinde dinin emir, yasak ve tavsiyelerine titizlikle riayet iradesi ve çabası içinde olan bir müslümanın şer'an geçerli mazeretlerin baskısı altında yasak / mekruh bir fiili işlemekten veya farz / vâcip / mendup bir fiili terketmekten yahut edası için belirlenen vakitten sonraya ertelemekten dolayı dindarlığına hâlel gelmeyeceği, aksine meşruiyet dairesi içinde kalarak ve yine şâriin iradesine uyarak hareket etmiş olacağı fikri hüküm teorisinin bir parçası olarak ve özel bir terminolojiyle temellendirilmektedir. Ruhsat sebepleri ele alınırken genellikle, bazı dinî yükümlülüklerin hafifletilmesi veya kaldırılmasında etkili olan ve yedi başlık altında toplanan şu gerekçelerin tekrar edildiği görülür: Yolculuk, hastalık, baskı altında olma, unutma, bilgisizlik, meşakkat (umûmü'l-belvâ), akıl hastalığı ve yaş küçüklüğü gibi yükümlülük için gerekli bazı şartları taşımama. Ancak tahfif, fıkıh usulündeki teknik anlamıyla ruhsata göre daha kapsamlı bir kavram olup ruhsat konusunda mazeret sayılan gerekçeler aynı zamanda tahfif sebebidir. Buna karşılık bütün tahfif sebepleri, belirli bir mazeret süresince azîmet hükmüne uymamanın meşrû kabul edilmesi anlamındaki ruhsatın gerekçeleri değildir. Meselâ unutma bazı durumlarda kolaylık hükmünün dayanağı olsa da fıkıh usulündeki anlamıyla ruhsatın sebepleri arasında yer almaz. **Buna göre ruhsat sebeplerini yolculuk, hastalık, ikrah ve ıztırar olmak üzere dört başlık altında toplamak mümkündür.**

Verilen müsaadenin fiilin yapılmasına veya yapılmamasına yönelik olması açısından ruhsat iki kısma ayrılır:

a) Haramî işleme ruhsatı

Aslî hükmü haram olan bir fiil şer'an geçerli mazeretler sebebiyle mubah hale gelebilir. Meselâ canına veya vücut bütünlüğüne yönelik tehdit altında bulunan kişi -imanını kalbinde saklayarak- Allahı inkâr sözleri söyleyebilir; açlık sebebiyle hayatî tehlike içinde olan kimse domuz eti yiyebilir.

b) Vâcibi terketme ruhsatı

Aslî hükmü farz / vâcip olan bir fiil, o amele ilişkin özel müsaade gerekçeleri bulunduğu veya zaruret hallerinde ertelenebilir yahut daha sonra kazâsı mümkün değilse terkedilebilir. Meselâ oruç tutamayacak kadar hasta olan kimse ramazan orucunu erteleyebilir. Yine canına veya vücut bütünlüğüne yönelik tehdit altında bulunan kişi ramazan orucunu erteleyebilir, bayram namazını terkedebilir.